

FELSEFE DÜNYASI

2011/1 Sayı: 53 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. İsmail KÖZ
Prof. Dr. Sait REÇBER
Prof. Dr. Erdal CENGİZ
Yard. Doç. Dr. Fulya BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenışehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: 20 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

KANT'IN TANRISI SANAL MIDİR?

Şahabettin YALÇIN*

Giriş

Tanrı kavramı, hemen her dönemde felsefi çevrelerde en çok tartışılan kavramlardan birisi olmuştur. Modern bilim ve felsefenin doğuşuyla yükselen seküler dünya görüşünün etkisiyle bu kavram üzerindeki tartışmalar azalmamış bilakis artmıştır. Özellikle evrim kuramının ortaya çıkmasıyla Tanrı kavramı üzerindeki tartışmalar yeniden alevlenmiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Ne var ki, bu dönemdeki tartışmalar, Orta Çağ'da olduğu gibi Tanrı'nın mahiyetinden ziyade O'nun varoluşuna ilişkin olmuştur. Modern ve seküler felsefenin hakim olduğu son birkaç yüzyılda din ve onun merkezinde yer alan Tanrı kavramına karşı özellikle materyalist/pozitivist felsefeyi benimseyen çevrelerce genelde negatif bir tutum takınılmıştır. Mamafih, geçen yüzyılın son çeyreğinden itibaren modern dünya görüşünün eski hakim konumunu kaybetmesiyle din ve Tanrı konusu yeniden pozitif bir bakış açısıyla ele alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede Batı'da gerek entellektüel çevrelerde ve gerekse toplumun diğer kesimlerinde din ve Tanrı konusuna ilgi giderek artmıştır. Bunun neticesinde tarihteki büyük filozofların Tanrı anlayışları yeniden etkili bir biçimde felsefenin gündemine girmiştir. Son zamanlarda üzerinde en çok tartışılan Tanrı anlayışlarının başında Kant'ın Tanrı anlayışı gelmektedir.

Kant'ın Tanrı anlayışı, onun felsefesinin diğer yönleri kadar dikkat çekmiş değildir. Ama son zamanlarda literatürde bu konuya ilişkin incelemeler artmaktadır. Bu da Kant'ın Tanrı ile ilgili görüşlerinin gittikçe daha fazla ilgi çekmeye başladığının bir göstergesidir. Kant'ın Tanrı anlayışının bugüne kadar araştırmacılar tarafından yeterince incelenmemiş olmasının birçok nedeni olabilir, ama bizce bu nedenlerin arasında Kant'ın Tanrı anlayışının önemsiz görülmesi yoktur, zira Kant'ta Tanrı kavramı özellikle ahlâk alanında son derece önemli bir rolle karşımıza çıkmaktadır. Bazı yorumculara göre Kant'ın felsefesinde Tanrı kavramı sadece deneyimin parçalarını birleştirmeye yarayan ve fenomenler arasındaki ilişkileri tam olarak açıklamayı hedef edinmemizi sağlayan eşdeyişle en genel doğa yasalarını bulmaya bizi sevkeden düzenleyici bir ideiden (salt teorik bir kavramdan) başka bir şey değildir; yani aslında Tanrı gerçek bir varlık değil bilakis sanal bir varlıktır ve böyle olduğu için de tapınmaya de-

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

ğer değildir. İşte biz de bu makalede Kant'a göre Tanrı'nın sanal mı yoksa gerçek mi olduğunu yani Tanrı kavramının Kant'ın transandantal felsefesinde oynadığı rolü irdelemek amacını taşıyoruz.

Tanrı'nın Varlığı Kanıtlanabilir mi?

Tanrı'nın varlığına ilişkin teorik kanıtlara ve Kant'ın onlara ilişkin görüşüne geçmeden önce Kant'ın Tanrı kavramından ne anladığına bakmakta yarar vardır. Kant, Tanrı'yı şu şekilde tanımlamaktadır: “Tanrı her yönüyle mutlak ve mükemmel bir varlıktır”¹. Görüldüğü gibi, Kant'ın Tanrı tanımı, felsefe tarihinde gördüğümüz geleneksel Tanrı tanımından pek de farklı değildir. Peki Kant'a göre böyle bir varlık var mıdır? Kant'ın Tanrı'nın varlığının kanıtlarına dair görüşü iki yönlüdür. Kant bir yandan felsefe tarihinde öne sürülen teorik kanıtların mantıksal ve epistemolojik olarak geçerli olmadığını iddia ederken diğer yandan Tanrı'nın varlığının ahlâki bir zorunluluk olduğunu öne sürer. Peki Kant niye Tanrı'nın varlığına ilişkin teorik kanıtların mantıksal olarak geçerli olmadığını düşünmektedir? Aslında onun bilgi tanımına ve bilgiye çizdiği sınırlara baktığımızda bu sonucun pek de şaşırtıcı olmadığını görebiliriz. Çünkü Kant'a göre bilğimiz duyulur nesnelere ilişkili olmak durumundadır². Transandantal felsefede bir şey hakkında bilgi sahibi olabilmemiz için iki unsur gerekir: görü ve kavram. Görü bize duyu yoluyla verilirken kavramı düşünme yetimiz sağlar. Başka bir deyimle, Kant'a göre ancak zaman ve mekanda tezahür eden ve düşünme yetisinin sağladığı saf (*a priori*) kavramların altına getirilebilen nesnelere (Kant'ın terminolojisinde 'fenomenal nesnelere') hakkında bilgi sahibi olunabilir. Bu açıklamalar arkaplanında Tanrı'nın varlığına ilişkin bilgiye baktığımızda görürüz ki, Tanrı zamanda ya da mekanda tezahür eden bir nesne olmadığından O'nun hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün değildir. Hemen belirtelim ki, Kant'a göre bir şey hakkında teorik bilgi sahibi olamamak demek o şeyin var olmadığı anlamına gelmez. Nitekim, Kant'ın transandantal felsefesinde son derece önemli bir rolü bulunan 'kendinde şeyler' (numenler) hakkında bilgi sahibi olmamıza karşın bunlar Kant'a göre vardır. Tabii burada akla hemen transandantal felsefede 'varoluş'un da düşünme yetisinin saf bir kavramı (transandantal felsefe terminolojisinde 'kategori') olduğu belirtilerek

¹ Kant, *Opus Postumum*, s. 214.

² Burada matematiksel bilginin duyulur nesnelere ilişkisi olmadığı zira matematiksel bilginin sentetik *a priori* olduğu belirtilerek itirazda bulunulabilir. Cevaben diyebiliriz ki, Kant'a göre matematiksel bilgi aslında duyu nesnelereyle bir şekilde ilişki içerisindedir, zira matematiksel nesnelere olan sayılar ve şekillerin görüleri (*Anschaungen*) saf zaman ve mekanda inşa edilir ki, zaman ve mekanda da duyu tecrübesinin saf formlarından başka şeyler değildir. Kant'ın matematik felsefesiyle ilgili bkz. Ş. Yalçın, “Kant'ta Matematik Felsefi Temelleri”, *Felsefe Dünyası*, sayı 37, ss. 128-143.

itirazda bulunabilir. Öyle ya eğer varoluş bir kategori ise o zaman kategorilerin altına düşmeyen herhangi bir şey için vardır demek nasıl mümkün olacaktır? Bu soruya yanıt olarak şunu diyebiliriz ki, Kant'ın 'varoluş' kategorisi fenomenal dünyayı oluşturan nesnelere sınırlıdır, genel olarak varlık alemini kapsamaktadır, yani fenomenlerin var olması ya da olmamasıyla alakalı bir kategoridir, fenomenal alemin dışındaki varlıkları ilgilendirmemektedir. Fenomenal nesnelere ilişkili olarak varoluş da Kant'a göre bir kavrama karşılık gelen bir nesne bulmaktır.

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi (Critique of Pure Reason)* adlı eserinde felsefe tarihinde farklı filozoflar tarafından ortaya atılan teorik Tanrı kanıtlamalarının mantıksal ve epistemolojik temelden yoksun olduğunu iddia eder. Kant'a göre Tanrı'nın varlığının tek bir mümkün kanıtı vardır o da ahlâki kanıttır. Ahlâk alanı da teorik bilginin dışındaki bir alan olduğundan bu kanıt Tanrı hakkında bize teorik herhangi bir bilgi sağlamaz. Kant'ın teorik Tanrı kanıtlarına ilişkin itirazına geçmeden önce bu kanıtların ne olduğuna kısaca değinelim. Felsefe tarihine baktığımızda Tanrı'nın varlığına ilişkin epistemolojik kanıtların genelde üç ana grupta toplandığını görüyoruz. Bunlar ontolojik kanıtlar, kozmolojik kanıtlar ve teleolojik kanıtlardır. Ontolojik kanıtlar, Tanrı kavramından yola çıkan ve bu kavramdan Tanrı'nın varlığını çıkarmaya çalışan filozofların kanıtlarıdır. Bu kanıtlara örnek olarak Descartes'ın *Meditasyonlar* adlı eserinde ortaya koyduğu Tanrı kanıtını gösterebiliriz. Descartes *V. Meditasyon*'da Tanrı'yı şu şekilde kanıtlamaya çalışır: Tanrı mükemmeldir (yani tüm pozitif niteliklere sahiptir), varoluş bir kemeldir (yani pozitif bir niteliktir) ve dolayısıyla Tanrı varoluş niteliğine de sahip olmalıdır. Binaenaleyh, Tanrı vardır³. İkinci tür kanıtlar (koz-molojik kanıtlar) evrende her şeyin bir nedeni olması gerektiği tezine dayanan kanıtlardır. Bu türden kanıtlara göre evrende var olan her şeyin bir nedeni olduğuna göre ya bu nedensellik zinciri sonsuza kadar geri gidecektir (ki onlara göre bu mümkün değildir) ya da bu zincir bir yerde durmak zorundadır ki durduğu yer de Tanrı'nın olduğu yerdir. Bu kanıtları ileri sürenlere göre Tanrı hem kendi kendisinin nedenidir (*causa sui*) ve hem de var olan her şeyin nedenidir. Üçüncü tür kanıt grubunu oluşturan teleolojik kanıtları ise kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Evrende bir düzen, nizam, ahenk, uyum, vs. vardır ve bunu meydana getiren bir akıl olmalıdır ki bu da Tanrı'dır.

Kant bu üç tür kanıtın da mantıksal olarak geçerli olmadığını iddia eder. Birincisi yani ontolojik kanıtlardan (ki bize göre Tanrı kanıtları arasında mantıksal olarak en zayıf olanları bunlardır) başlarsak kısaca şunu diyebiliriz. Kant'a göre kavramdan yola çıkılarak bir nesnenin ya da varlığın var olduğunu ya da

³ Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes*, 2. cilt, s. 46

olmadığını kanıtlamak mümkün değildir. Descartes'ın yukarıda verilen kanıtını göz önüne aldığımızda Kant'a göre bu kanıtın orta terimi sorunludur. Ona göre varoluş; renk, bilgi, güç, güzellik, şekil gibi pozitif bir nitelik değildir ve dolayısıyla bu kanıt, mantıksal olarak geçerli değildir. Başka bir deyimle, Kant'a göre var olmaması mantıksal çelişki yaratan yani varlığı zorunlu olan hiçbir varlık yoktur. Kozmolojik kanıtlar konusunda Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nin Antinomialer bölümünde oldukça ayrıntılı ve etkileyici açıklamalarda bulunur⁴. Dördüncü Antinomi münhasıran bu konuyla ilgilidir ve Kant'ın görüşünü çok net bir biçimde yansıtır. Kant'a göre evrenin içinde ya da dışında mutlak bir varlığın (Tanrı'nın) evrenin nedeni olarak var olduğunu kanıtlamak epistemolojik olarak mümkün değildir. Zira nedensellik yasası, Kant'a göre düşünme yetisinin saf bir kavramıdır (kategori) ve dolayısıyla fenomenal alemle sınırlıdır. Tanrı da fenomenal bir nesne olmadığından O'nunla fenomenal nesnelere arasında bir nedensellik ilişkisi kurmak mümkün değildir. Fakat şunu da belirtelim ki, Kant, *Saf Aklın Eleştirisi*'nden yaklaşık yirmi yıl önce yazdığı "Tanrı'nın Varlığını İspat Etmenin Tek Mümkün Zemini" adlı makalesinde Tanrı'nın varlığına dair kozmolojik kanıtla benzer bir kanıt ortaya koyar. Bu kanıtla göre Tanrı'nın varlığı zorunludur, çünkü O, tüm mümkün (varlığı zorunlu olmayan) varlıkların ön koşuludur. Görüldüğü gibi bu kanıt klasik kozmolojik kanıtın bir versiyonu hükmündedir. Tabii daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kant daha sonra *Saf Aklın Eleştirisi*'nde Tanrı'nın varlığına ilişkin bütün teorik kanıtlar gibi bu kanıtı da reddediyor.

Felsefe tarihinde teleolojik kanıtlar olarak bilinen üçüncü tür kanıtlar konusunda da Kant öncekilere benzer bir yol takip eder. Kant'a göre doğada olduğu düşünülen nizam, düzen, ahenk ve uyum gibi amaçsal niteliklerle Tanrı arasında nedensel bir bağ kurmak epistemolojik olarak mümkün değildir, zira doğada var olduğu düşünülen düzen esasen doğanın kendisine ait bir nitelik olmayıp zihnimizle doğa arasındaki uyumdan kaynaklanan bir sonuçtur. Başka bir deyimle, Kant'a göre doğadaki düzen, nesnel bir nitelik taşımamakta bilakis bu düzen, bilen özne olan insanın doğaya atfettiği bir özelliktir. Dolayısıyla, Kant'a göre nesnel temelden yoksun doğadaki bu nizam ve gayenin nedenini doğanın kendisinde aramak beyhudedir. Bazı yorumculara göre Kant'ın kozmolojik ve teleolojik kanıtlara ilişkin eleştirisi aslında onun ontolojik kanıtlara dair görüşüne dayanmaktadır ve dolayısıyla eğer Kant'ın ontolojik kanıtlara dair görüşünün yanlış olduğu gösterilebilirse onun diğer kanıtlara ilişkin eleştirileri de temelsiz kalacaktır. Böyle düşünenlerin başında Allen W. Wood gelmektedir. Wood'a göre Kant'ın stratejisi tamamen ontolojik kanıtın mantıksal olarak

⁴ Kant, *Critique of Pure Reason*, A406/B433.

geçerli olmadığı tezi üzerine bina edilmiştir. Ama Wood bu stratejinin aslında Kant'ın görüşünün de zayıf noktası olduğunu zira ona göre Kant'ın ontolojik kanıta dair söyledikleri, genel kanının tersine, söz konusu kanıta öldürücü bir darbe vurmamaktadır.⁵

Görüldüğü üzere, Kant, doğadan yola çıkılarak Tanrı'nın varlığının nedensel olarak ispatlanamayacağını düşünürken aslında *Saf Aklın Eleştirisi*'nin başında ortaya koyduğu temel epistemolojik ilkedен hareket etmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Kant'a göre bir nesne ya da varlık hakkında bilgi sahibi olabilmek için bunun zaman ya da mekanda tezahür etmesi ve kategorilerin altına düşmesi gerekir. Tanrı, tüm mümkün tecrübeyi aştığı yani zaman ve mekanda tezahür etmediği ve de kategorilerin altına düşmediği için O'nun hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Yine daha önce belirttiğimiz gibi bu, Kant için hakkında bilgi sahibi olmadığımız bir nesne ya da varlığın yok olduğu ve dolayısıyla ontolojik olarak önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. *Saf Aklın Eleştirisi*'nden biliyoruz ki, Kant'ın aklın ideleri adını verdiği bir takım saf kavramların görüsü olmamasına yani bilgiye dönüşme imkanları olmamasına karşın bu kavramların epistemolojik, etik, estetik bir çok yönden önemli işlevleri bulunmaktadır. İşte Tanrı kavramı da bu kavramlardan biridir.

Kant'a göre aklın bir idesi olarak Tanrı kavramına görüde karşılık gelen herhangi bir şey yoktur. Başka bir ifadeyle Tanrı, zamanda veya mekanda tezahür etmediği için empirik bir varlık değildir ve bu yüzden de O'nu algılamamız mümkün değildir. Öte yandan, Tanrı kavramına saf görüde de bir karşılık bulunmamaktadır. Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nin 'Transandantal Estetik' adlı bölümünde belirttiği üzere, saf görü zaman veya mekanın transandantal belirleniminden ibarettir ve esas itibarıyla içinde aritmetik ve geometrinin nesnelere karşılık gelen görünümün inşa edildiği alandır. Kısacası, Tanrı kavramına ne empirik görüde ve ne de saf görüde herhangi bir karşılık bulunmadığı için Tanrı kavramı bilgiye dönüşmemektedir. Peki Tanrı kavramına karşılık gelen akli (entelektüel) bir görü mümkün müdür? Rasyonalistlere göre bu mümkündür ama Kant'a göre mümkün değildir. Zaten bu yüzden rasyonalistler Tanrı hakkında bilgi sahibi olunabileceğini iddia ederken Kant buna karşı çıkar. Kant, aklın bir düşünme yetisi olduğunu ve görevinin de görü sağlamak değil, kavram üretmek olduğunu öne sürer. Kant'ın bu iddiası onu rasyonalistlerden ayıran en önemli yönlerinden biridir ve rasyonalistleri de bu açıdan çokça eleştirmiştir. Zira Kant'a göre Tanrı kanıtları dahil geleneksel metafiziğin (rasyonalist metafiziğin) temelinde bu yanlış düşünce yatmaktadır.

⁵ Wood, *Kant's Rational Theology*, s. 99.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kant, felsefe tarihinde değişik filozoflar tarafından öne sürülen epistemolojik temelli Tanrı kanıtlarının esas itibariyle akli görünümün imkanına dayandığını ve akli görü de olmadığına göre bu kanıtların mantıksal herhangi bir geçerliliği olmadığını belirtir. Kant'a göre eğer akıl, görüşü olmayan kavramların görüşü varmış gibi davranırsa o zaman kendi kendisiyle çelişir ve onun deyimiyle antinomiye (aklın kendi kendisiyle çatışması) düşer. Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nde ele aldığı antinomilerden dördüncüsü münhasıran Tanrı'nın varlığıyla alakalıdır. Dördüncü antinominin tezi, evrenin içinde veya dışında onun nedeni olarak zorunlu bir varlığın (Tanrı) olduğunu öne sürerken antitez, bu iddianın tam tersini yani evrende herhangi bir zorunlu varlığın olmadığını yani evrendeki tüm varlıkların mümkün varlıklar olduğu iddiasına dayanır. Mantıksal olarak bir tezi ve onun tersini aynı anda doğrulamak ya da yanlışlamak mümkün değildir. Ama Kant'a göre antinomilerde bunu yapmak mümkündür. Dolayısıyla antinomilerdeki tez ve antitezlerde mantıksal olarak bir sorun bulunmaktadır. Bu sorunun temelinde de Kant'a göre fenomenal dünyaya uygulanması gereken kategorilerin fenomenal dünyanın dışına yani numenal dünyaya uygulanmak istenmesi yatmaktadır. Başka bir deyimle, "sadece kendinde şeylerin bir koşulu olan mutlak bütünlük kavramının tezahürlere uygulanması"⁶ sonucu akıl kendi kendisiyle çelişkiye düşer. Tüm antinomilerde tezin ileri sürdüğü görüş numenal alanda geçerli iken antitezin ileri sürdüğü iddia sadece fenomenal alanda geçerlidir. Kant'a göre eğer bu iki alanı birbirinden ayırmaz isek o zaman aklın bu türden çelişkilere düşmesi kaçınılmaz olur. Dolayısıyla, geleneksel metafiziğin temel konularını içeren dört Antinomi hususunda Kant, ancak kendi ontolojisi temelinde sorunun çözülebileceğini öne sürmektedir. Yani Kant'a göre numenal ve fenomenal alanları birbirinden ayırmadan bu sorunları çözmek mümkün değildir.

Kant'ın bu görüşünü dördüncü antinomi bağlamında ifade edersek diyebiliriz ki, antinominin tezi yani evrende mutlak bir varlığın olduğunu iddia eden tez ancak numenal alanda geçerli olabilir, çünkü koşulsuz ve mutlak olan ancak numenal olan olabilir, fenomenal olan mutlak ve koşulsuz değildir. Öte yandan, antinominin antitezi yani evrende mutlak bir varlığın olmadığını öne süren iddia ise fenomenal alanda geçerlidir, zira fenomenal alanda her şey koşulludur, mutlak ya da koşulsuz hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla, Kant'a göre eğer numenal ve fenomenal alanları birbirinden ayıramazsak ne Tanrı'nın var olduğunu ispatlayabiliriz, ne de aklımızın çelişkiye düşmesini engelleyebiliriz. Kısacası, Kant'a göre fenomenal alanda bu alanın bir parçası olarak mutlak bir varlık (Tanrı) yoktur, zira koşulsuz ve mutlak bir varlık olan Tanrı ancak koşulsuz bir alan numenal alanın bir parçası olabilir; bu alanda yer alan varlıkların bilgisine sahip

⁶ Kant, *Critique of Pure Reason*, A506/B534.

olamadığımız için de Tanrı'nın varlığını bilimsel olarak açıklamak mümkün değildir. Ama Kant'ın Tanrı'nın varlığına ilişkin sözü burada bitmez, zira ona göre Tanrı'nın varlığı bilimsel olarak açıklanamaz ama yine de O'na inanmalıyız zira O'nun varlığı ahlâk açısından zorunludur. Kant'ın Tanrı'nın varlığına ilişkin ahlâki kanıtına aşağıda değineceğiz, ama ondan önce burada son derece önemli gördüğüm bir noktayı vurgulamak istiyorum. Bu da transandantal felsefede bilgi ile inanç arasındaki ilişkinin mahiyetidir. Kant bu ilişkiye dair görüşünün ipuçlarını aslında daha *Saf Aklın Eleştirisi*'nin önsözünde söylediği o ünlü sözde yani “burada (Tanrı'nın varlığı konusunda) imana yer açmak için bilgiyi reddettim”⁷ ifadesinde vermektedir.

Bilindiği üzere, Platon'dan bu yana kabul edilen geleneksel bilgi anlayışında bilgi, esas itibariyle gerekçelendirilmiş doğru inanç olarak tanımlanmaktadır. Bu görüşe göre bilgi bir inançtan ibarettir, ama doğru ve gerekçelendirilmiş olmak gibi iki koşulu bulunan bir inançtır. Burada zımmen gerekçelendirilmemiş ve doğru olmayan inançların da olduğu kabul edilmektedir, ki buna kimsenin itirazı olamaz, zira inançlarımızın hepsinin doğru ve gerekçelendirilmiş (daha doğrusu yeterince gerekçelendirilmiş) olduğunu iddia edemeyiz. Demek ki bilgi esas itibariyle inancın bir alt kümesidir: doğru ve gerekçelendirilmiş inançlarımıza bilgi diyoruz. Şimdi de transandantal felsefede doğru ve gerekçelendirmenin ne olduğuna bakalım, zira bilgi ile inanç ya da iman arasındaki fark aslında burada (gerekçelendirmede) yatmaktadır. Transandantal felsefede iki tane doğruluk tanımı bulunmaktadır; bunlardan bir tanesi genel mantığı diğeri de transandantal mantığı ilgilendiren doğruluk tanımıdır. Genel mantığa göre doğruluk, kavramın nesnesiyle uyuşması demektir ki, kavramın nesnesiyle uyuşup uyuşmadığını da bize ancak transandantal mantık gösterebilir. Peki bu nasıl olmaktadır? *A posteriori* yargılar söz konusu olduğunda empirik görüş, *a priori* yargılar (örneğin matematiksel yargılar gibi) söz konusu olduğunda ise saf görüş bize söz konusu yargının doğru mu yanlış mı olduğunu yani kavramın nesnesiyle uyuşup uyuşmadığını gösterecektir.

Peki ama bütün bu söylenenlerin Tanrı'nın varlığıyla ne ilgisi var diye sorulabilir? Şöyle bir ilgisi var: Tanrı'yla ilgili yargıların doğru mu yanlış mı olduğunu belirleyebilmem için tıpkı diğer yargılarda olduğu gibi kavram ile görüşü karşılaştırmam gerekir, ama Tanrı'yla ilgili yargılarda ne empirik ve ne de saf görüş bulunmaktadır, zira Tanrı'nın görüşü ne duyu yoluyla verilen empirik bir nesnedir ve ne de görüşü zamanda ya da mekanda inşa edilen matematiksel bir nesnedir. Tanrı'nın görüşü empirik ya da saf bir görüş olmadığına göre nasıl bir görüdür? Kant'a göre Tanrı ile ilgili yargıların epistemolojik olarak doğrulanabilmesi (yahut yanlışlanabilmesi) için bizim akli görüşe sahip olmamız gerekir

⁷ Kant, *Critique of Pure Reason*, Bxxx.

ki, Kant'a göre insanlarda akli görü mümkün değildir⁸. Dolayısıyla, transandantal felsefede Tanrı ile ilgili yargılar epistemolojinin değil, imanın konusu olurlar. Başka bir deyimle, Tanrı'nın varlığına ilişkin yargılarımız da elbette birer inançtır (bilgiler de inançlardan meydana geldiği için bu noktada yani ikisinin de inanç olması bakımından iman ile bilgi arasında bir benzerlik bulunmaktadır) ama yukarıda da belirttiğimiz gibi transandantal felsefede Tanrı'ya iman etmenin temellendirilmesi, teorik bilgininkinden farklıdır. Bu noktada Kant'a şöyle itiraz edilebilir.

Denilebilir ki, tıpkı rasyonalistlerin düşündüğü gibi akli görü mümkündür ve dolayısıyla Tanrı hakkında da bilgi sahibi olunabilir. Başka bir ifadeyle, Tanrı'ya ilişkin yargılarımız da mantıksal olarak doğru veya yanlış olabilir. Kant buna şu cevabı verecektir: Eğer Tanrı'nın varlığına ilişkin bilgi mümkün ise o zaman iman anlamını kaybedecektir zira Tanrı'nın varlığı hakkında bilgi sahibi olmamız demek, Tanrı'nın nesneleştirilmesi yani görüsünün verilmesi demektir; aksi takdirde bilgidен söz edilemez, çünkü bilgi her zaman bir şeyin (nesnenin) bilgisidir, nesnenin olmadığı yerde bilgi de olmaz. Kant'a göre Tanrı hakkında bilgi sahibi olabileceğimizi iddia edenler (örneğin rasyonalistler) bu şekilde imanı anlamsızlaştırıyorlar ve aslında imansızlığa/inkara da yol açmaktadırlar. Kant'a göre kendi epistemolojisi ise bilgiyi zaman ve mekanda yer alan nesnelere sınırlandırmak suretiyle Tanrı'ya inanmayı (imani) mümkün kılmaktadır. Yani Kant, ünlü deyişiyle, Tanrı konusunda bilgiye sınır çizerek imana yer açmış olmaktadır.

Aslında bu haliyle bakıldığında genelde semavi dinlere ve özelde İslam dinine Kant'ın Tanrı anlayışı rasyonalistlerin Tanrı anlayışından daha makul ve mantıklı gelecektir, zira bu dinlerde iman demek gayba yani algılanmayana inanmaktır (algılanana iman edilmez, onun bilgisine sahip olunur). Tersinden söylersek, İslam dinine göre gaybın bilgisi mümkün olmadığı (mümkün olsaydı zaten iman etmeye gerek kalmazdı, bilginin olduğu yerde iman gereksiz olurdu) için ona inanılır⁹. Bu son ifade Kant'ın bilgi ve iman anlayışına ne kadar da benzemektedir. Binaenaleyh, Kant'ın epistemolojik Tanrı kanıtlarını reddetme-

⁸ Kant'ın bilgi anlayışı ile rasyonalistlerin bilgi anlayışı arasındaki en önemli fark burada yatmaktadır. Rasyonalistlere göre akli (*intellectual*) görü mümkündür ve dolayısıyla bilgimiz zaman ve mekanda yer alan nesnelere sınırlı değildir. Ama Kant'a göre bilgimiz zaman ve mekanda yer alan empirik nesnelere sınırlıdır ve dolayısıyla biz insanlarda akli görü yoktur.

⁹ Bu görüşün Ortaçağda bazı Hıristiyan filozofların "anlamadığım için inanıyorum" şeklinde özetlenebilecek görüşe benzediği düşünülebilir ama aslında tersi doğrudur, zira bu filozoflara göre iman ettiğimiz varlıklar (şeyler) akılla açıklanamadığı için onlara inanıyorken bizim görüşümüze göre iman ettiğimiz varlıklar irrasyonel oldukları için değil, tam tersine rasyonel oldukları için onlara inanıyoruz. Başka bir deyimle, onlar hakkında bilgi sahibi olmamız onların irrasyonel varlıklar olduklarının kanıtı değildir.

sinden dolayı teolojiye ve dolayısıyla onun merkezinde yer alan Tanrı düşüncesine büyük darbe vurduğunu düşünenlere¹⁰ karşı verilecek cevap şu olacaktır: Tam tersine, Kant, rasyonalistlerin mecrasından çıkardığı teolojiyi tekrar rayına oturtmuştur.

Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nde Tanrı'nın varlığına ilişkin teorik (rasyonalist) kanıtlara dair görüşünü bu şekilde açıkladıktan sonra şimdi de onun Tanrı'nın varlığına ilişkin ortaya koyduğu ve Tanrı'nın tek mümkün kanıtı (ama epistemolojik değil) olarak gördüğü ahlâki kanıtı bakalım. Kant Tanrı'nın varlığına ilişkin ahlâki kanıtın ipuçlarını aslında *Saf Aklın Eleştirisi*'nde vermektedir. Zira Kant bu eserinde genel olarak ahlâkın mümkün olabilmesi için insanın özgür ve ölümsüz olması ve Tanrı'nın var olması gerektiğini açıkça ifade eder. "Ahlaki kuralları ilke edinen bir kimse kaçınılmaz şekilde Tanrı'nın varlığına ve gelecekteki bir hayata inanacaktır"¹¹. Kant'a göre ahlâkın en yüce yasası olan ve kaynağı saf akıl olan Koşulsuz Buyruk, adaleti emreder ve adalet de erdem ile mutluluğun ve kötülük ile mutsuzluğun mütekabiliyetini gerektirir. Başka bir şekilde ifade edersek, Kant'a göre ahlâki hedeflerimiz ile dünyanın gidişatı arasında bir uyumun olması gerekir, aksi taktirde ahlâki hedeflerimiz anlamını yitirir. Kant'a göre eğer ahlâk ile doğa arasında nihai bir uyuma inanmasaydım o zaman "kendi doğamı ve onun ezeli-ebedi ahlâk yasalarını reddetmek durumunda kalırdım. Yani akıllı bir varlık olmaktan çıkardım"¹². Kant bununla ne demek istemektedir? Kanaatimizce Kant burada insanın bir hedefin gerçekleşeceğine dair umudu yoksa bu hedefi gerçekleştirme yönünde adım atmaya devam etmeyeceğini vurgulamaktadır. Rasyonel bir varlık, gerçekleşmeyeceğini bildiği bir hedefin peşinde koşmaz. Dolayısıyla, insanın kaynağını akıldan alan ahlâki eylemlerde bulunabilmesi için doğa ile ahlâk arasında nihai bir uyuma ve erdem ile mutluluk arasında nihai bir mütekabiliyete inanması lazımdır. Ne var ki, Kant'a göre insan bu inancın doğruluğunu (ya da yanlışlığını) empirik olarak/teorik olarak kanıtlayamaz. Bu inancın doğruluğunu ya da yanlışlığını empirik olarak kanıtladıklarını yani ahlâk ile doğa arasında bir uyum olduğunun bilimsel olarak (teorik akıl açısından) açıklanabileceğini öne sürenler eşit derecede hatalıdır. Zira Kant'a göre burada bilgi değil, iman söz konusudur. Peki aklımızın bir emri olan ve Kant'ın en yüce iyi olarak tavsif ettiği bu uyum ve adalete olan imanımızın temelinde ne yatmaktadır?

Kant'a göre erdem ile mutluluk ve kötülük ile mutsuzluk arasındaki mütekabiliyeti ancak sonsuz gücü ve bilgisi olan Mutlak Varlık yani Tanrı sağlayabilir - ama öteki dünyada: "Bize göre en yüce iyi ancak dünyada akıl ve ira-

¹⁰ Örneğin bkz. Heinrich Heine, *Religion and Philosophy in Germany*, s. 105.

¹¹ Korlaelçi, "Metafiziğin Hayata Etkisi", s. 30.

¹² Kant, *Lectures on Philosophical Theology*, s. 110.

deye sahip bir ahlâki varlığın olmasıyla mümkündür. Bu varlığa Tanrı diyoruz ve Tanrı'nın varlığını ahlâki bir zorunluluk olarak görüyoruz¹³ Öte yandan, Kant'a göre Tanrı'ya inanmak ile ahlâk arasında başka bir bağlantı daha bulunmaktadır. Bu da Kant'ın saf dini iman ile pratik akıl arasında kurduğu bağlantıdır¹⁴. Kant, tarihsel dinin öngördüğü iman ile akla dayandığı için herkeste bulunan saf dini iman arasında bir ayırım yapar. Kant'a göre asıl olan saf dini imandır zira "saf dini iman, dahili vahye ve akla dayandığı için evrenseldir".¹⁵ Kant, saf dini iman (dahili vahiy) ile pratik akıl arasında bir paralellik kurar ve ikisinin kaynağının aynı olduğunu belirtir¹⁶. Kısacası Kant'a göre Tanrı'ya iman etmek ile ahlâk arasında çok sıkı bir bağ bulunmaktadır, zira her ikisinin de kaynağı saf akıldır.

Ancak transandantal felsefede ahlâkın tek *a priori* koşulu Tanrı'nın varlığı değildir, zira Kant etiğinde Tanrı'nın yanında özgürlük ve ölümsüzlük kavramları da ahlâkın vazgeçilmez koşulları arasında yer almaktadır. Fakat Tanrı kavramı burada özel bir yere sahiptir, zira diğer her şeyi olduğu gibi özgürlük ve ölümsüzlüğü de anlamlı kılan varlık Tanrı'dır. Salt bu son ifade bile Kant'ın Tanrı'sının sanal bir varlık olmadığını gösterir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bazı yorumcular, Kant'ın Tanrı kavramını salt araçsal bir kavram olarak gördüğünü yani entelektüel bir zorunluluktan dolayı bu kavramı kullandığını aslında onun felsefesinin gerçek anlamda Tanrı'nın varlığını gerektirmediğini ve dolayısıyla Kant'ın Tanrı'sının gerçek değil, sanal olduğunu öne sürmüşlerdir¹⁷. Bazıları da Kant'ın Tanrı konusunda agnostik (bilinemezci) bir tutum içerisinde olduğunu - ki agnostisizmin iman açısından ateizmden bir farkı yoktur, zira her iki görüşte de Tanrı'nın varlığına iman söz konusu değildir - iddia etmişlerdir. Kant'ın Tanrı anlayışını bu türden nitelermelerle tavsif etmenin hilaf-ı hakikat olduğunu yukarıdaki ifadelerden çıkarılabilir. Öyle ya, Tanrı'nın yokluğunun her şeyi anlamsız kılacağını düşünen bir kişi nasıl olur da Tanrı'nın sanal bir varlık olduğunu ya da bilinemez olduğunu söyleyebilir. Dolayısıyla, Kant bir ateist olmadığı gibi bazılarının iddia ettiği gibi bir agnostik de değildir.

Sonuç Yerine

Kant'ın transandantal felsefesi bağlamında onun Tanrı'nın varlığına ilişkin geleneksel felsefi kanıtlara getirdiği eleştirilere ve kendi kanıtına baktığımızda onun aslında pek de tutarsız olmadığı görülecektir. Kant metafiziği temelinde değerlendiresek Kant'ın dediği özetle şudur: Tanrı, diğer fenome-

¹³ Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, s. 169.

¹⁴ Bkz. Erdem, "Kant'ın Vahiy Anlayışı Üzerine", ss. 43-45.

¹⁵ Kant, *Religion Within the Boundaries of Mere Reason*, s. 122.

¹⁶ Galbraith, *Kant and Theology*, s. 84.

¹⁷ Örneğin bkz. Guyer, *Kant on Freedom, Law, and Happiness*, ss. 363-71

nal nesnelere gibi zamanda ve mekanda yer almadığı için ve bilgi de fenomenal nesnelere sınırlı olduğu için Tanrı hakkında bilgi sahibi olamayız. Burada bir tutarsızlık bulunmamaktadır. Ama Kant'ın transandantal felsefesi dışından olaya baktığımızda onun bilgiye çizdiği sınırları eleştirebilir ve zaman ve mekanda yer almayan varlıklar mesela Tanrı hakkında da bilgi sahibi olabileceğimizi söyleyebiliriz. Ama o zaman da bilginin tanımı değişecek ve iman ortadan kalkacaktır, zira bilgi var ise imana gerek kalmayacaktır. Kısacası tüm mesele bizim bilgiyi nasıl tanımladığımızla ilgilidir. Eğer Kant'ın bilgi tanımını kabul edersek o zaman Tanrı'nın varlığına ilişkin bilimsel/bilgisel bir kanıt sunamayız, ama bu, başka türden kanıtların (örneğin ahlâk kanıtı gibi) sunulamayacağı anlamına gelmez.

Tanrı'nın varlığına ilişkin kanıtları, başka herhangi bir şeyin varlığına ilişkin kanıtlardan mantıksal olarak ayrı tutmamak lazımdır, zira her türlü kanıt insan aklına hitap eder. Kanıt denilen şey de esas itibariyle varlıklar arasında mantıksal ve nedensel bağ kurmaktan ibarettir. Varlıklar arasında mantıksal ve nedensel bağ kurmanın binbir türlü yolu olduğundan Tanrı'nın varlığına ilişkin kanıtların da sonu hiçbir zaman gelmeyecektir. Öne sürülen kanıtların mantıksal ve nedensel açıdan zayıf ya da güçlü olup olmadığını değerlendirmesini bireysel akıllar yapacağı için kanıtlar üzerinde farklı görüşlerin olması doğaldır. Kant'ın Tanrı'nın varlığına ilişkin teorik kanıtlara yönelttiği eleştiriler ve kendi ahlâki kanıtı da bu minvalde değerlendirilmelidir.

Özet

“Kant'ın Tanrısı Sanal mıdır?”

Bu makalede Kant'ın Tanrı anlayışı eleştirel bir gözle irdelenmektedir. Bazı Kant yorumcularının iddia ettiği gibi Kant'ın Tanrısının sanal mı olduğu yoksa gerçekten var mı olduğu var ise nasıl bir varlık olduğu ele alınmaktadır. Kant, bir yandan Tanrı'nın varlığına ilişkin geleneksel bilimsel kanıtların mantıksal olarak geçerli olmadığını iddia ederken öte yandan Tanrı'nın varlığına ilişkin iddialı bir ahlâki kanıt sunmaktadır. Makalede Kant'ın geleneksel Tanrı kanıtlarına ilişkin görüşünün aslında onun bilgi felsefesiyle tutarlı olduğu ve dolayısıyla ancak transandantal felsefenin dışına çıkılarak eleştirilebileceği savunulmaktadır. Ayrıca Kant'ın teorik Tanrı kanıtlarına getirdiği eleştirinin Tanrı'nın varlığına ilişkin imana zarar vermediğini bilakis onu kurtardığına dair görüş de değerlendirilmektedir. Son olarak Kant'ın tek mümkün Tanrı kanıtı olarak ortaya koyduğu ahlâki kanıt eleştirel bir gözle ele alınarak irdelenmektedir.

Anahtar Terimler: Kant, Tanrı, Varoluş, Ahlâk, İman.

Abstract
“Is Kant’s God Virtual?”

In this paper I try to critically examine Kant’s concept of God. According to some Kant scholars Kant’s God is not a real being but just virtual. It is true that Kant rejects the traditional rationalist proofs of God as logically invalid but he also gives his own proof for the existence of God. I here argue that Kant’s position on the traditional theoretical proofs of God is indeed in line with his general epistemological assumptions. Therefore in order to criticise Kant’s position on these proofs we need to view them from a perspective out of the transcendental philosophy. I also evaluate Kant’s view that his epistemological position saves faith in God. Lastly, in this paper, I try to critically evaluate Kant’s own proof of God which is based on his concept of morality.

Keywords: *Kant, God, Existence, Morality, Faith.*

KAYNAKÇA

- Descartes, R., *The Philosophical Writings of Descartes*, 2. cilt, İng. çev. J. Cottingham, R. Stoothoff ve D. Murdoch (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).
- Erdem, E., “Kant’ın Vahiy Anlayışı Üzerine”, *AÜİFD*, XLVIII (2007), sayı II, ss. 37-47.
- Galbraith, E. C., *Kant and Theology* (San Francisco: International Scholars Publications, 1996).
- Guyer, P., *Kant on Freedom, Law, and Happiness* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Heine, H., *Religion and Philosophy in Germany*, İng. çev. J. Snodgrass (Boston, 1959).
- Kant, I., *Critique of Pure Reason*, İng. çev. N. K. Smith (New York: St Martin’s Press, 1965).
- ----- *Pratik Usun Eleştirisi*, Çev. İ. Z. Eyüboğlu, 5. baskı (İstanbul: Say Yayınları, 2001)
- ----- *Critique of Judgment*, İng. çev. J. C., Meredith (Oxford: Clarendon Press, 1988).
- ----- *Religion Within the Boundaries of Mere Reason*, İng. çev. A. Wood ve G. Di Giovanni (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- ----- *The Conflict of the Faculties*, İng. çev. M. J. Gregor (New York: Abaris Books, 1979).
- ----- *Opus Postumum*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
- ----- *Lectures on Philosophical Theology*, İng. çev. A. W. Wood ve G. M. Clark (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978).

- Korlaeçi, M., “Metafiziğin Hayata Etkisi”, *Felsefe Dünyası*, sayı 52, Güz 2010, Ankara, ss. 27-39.
- Yalçın, Ş., “Kant’ta Matematiğin Felsefi Temelleri”, *Felsefe Dünyası*, sayı 37, Bahar 2003, Ankara, ss. 128-143.
- Wood, A. W., *Kant’s Moral Religion* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1970).
- ----- *Kant’s Rational Theology* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978).